

Christopher Arthur
Subjekt i protu-subjekt
s engleskog prevela Matea Grgurinović
e-mail: matea.grgurinovic@gmail.com

Subjekt i protu-subjekt

Christopher Arthur

s engleskog prevela Matea Grgurinović

Vrijeme, rad i društvena dominacija (Time, Labour, and Social Domination) Moishe Postonea bogati je tekst zanimljiv na razinama o kojima ne mogu raspravljati ovdje (primjerice, pojam 'apstraktnog vremena'). Želim odgovoriti samo na dvije glavne ideje. Prvo, on tvrdi da je kapital 'Subjekt' naše epohe koji se sam stvorio, sjajeći 'Subjekt' i njegov pokret, u hegelijanskom smislu. U ovome se stopostotno slažemo. Drugo, niječe da je kritika koja nam je potrebna ukorijenjena u društvenom stajalištu proletarijata. Ovdje se ne slažem pedeset posto.

Prijevod

Hegelijanski subjekt

Za početak preispitajmo Postoneovo stajalište o 'subjektu' naše epohe i o važnosti Hegela u ovome. Debata o odnosu Hegela i Marxa prečesto je postavljana kao kruta dihotomija: ako Marx nije bio hegelijanac, tada mora da je odbacio sve Hegelove uvide, a bilo kakvi ostaci Hegelovih fraza bili su tek stilske prirode, slabe fraze; s druge strane, ako je Marxov dug prema Hegelu stvaran, tada Hegelovu metodu moramo uzeti u obzir u cijelosti i Marxovo neslaganje s Hegelom postoji samo na temeljnoj razini društvene analize. Postone ide srednjim putem kroz strateško premještanje hegelijanske dijalektike od univerzalne logike ka izričito kapitalističkoj. Ono što je Hegel predstavio u afirmativnim terminima kao historijski proces vlastitog ostvarenja Duha, Postone kritički predstavlja kao izričito kapitalistički razvoj dominacije totalizirajuće apstrakcije. 'Marx predlaže da historijski Subjekt u hegelijanskom smislu uistinu postoji u kapitalizmu... da društveni odnosi koji karakteriziraju kapitalizam... posjeduju attribute koje je Hegel dodijelio *Geistu*'.¹ Drugim riječima, Hegel je shvatio proturječne društvene oblike kapitalizma, no 'ne u njihovim povijesnim posebnostima'.²

¹ Postone 1993, str. 75.

² Postone 1993, str. 81.

Dakle:

Na strukturu dijalektičkog razvijanja Marxova argumenta u *Kapitalu* treba gledati kao na metakomentar na Hegela. Marx nije 'primijenio' Hegela na klasičnu političku ekonomiju, već je Hegelove koncepte kontekstualizirao u okvirima društvenih oblika kapitalističkog društva.³

*Marksistička
teorija
subjekta*

Dok jednostavna inverzija Hegela proizvodi materijalističku filozofiju povijesti zasnovanu na nekoj apriornoj dijalektičnoj shemi, pravo postignuće Marxove kritike političke ekonomije jest da društveno određuje oblike koje Hegelovi koncepti apsolutiziraju i idealiziraju. U ovim oblicima uistinu možemo vidjeti historijsku 'logiku'; no to je ona logika ograničena na gabarite kapitalističkog razvoja, zato što se njegovi društveni oblici jedinstveno tvore putem materijalističke apstrakcije na način koji utemeljuje dijalektiku. Metoda odgovara objektu. Postone također ispravno tvrdi da je objekt razvijeno kapitalističko društvo; jedino tamo vidimo 'totalizirajuću kategoriju', to jest vrijednost.⁴ Kao što Postone tvrdi,

druge društvene formacije nisu u tolikoj mjeri totalizirane: njihovi osnovni društveni odnosi nisu kvalitativno homogeni. Oni se ne mogu... razviti iz jedinstvenog strukturirajućeg principa i ne pokazuju stalnu, povijesnu logiku.⁵

Postone s pravom ismijava one 'post-marksiste' i 'postmoderniste' koji niječu ispravnost kategorije totalnosti, kao da su Marx i Hegel bili u krivu; dok Hegel, nekritički, i Marx, kritički, odražavaju totalizirajuću logiku oblika vrijednosti koja se nameće na takav način da svi odnosi postaju upisani unutar nje. Vrijednost 'nije puki regulator optjecaja, niti kategorija same klasne eksploatacije; radije, kao vrijednost koja sebe valorizira ona oblikuje proces proizvodnje i utemeljuje suštinsku dinamiku kapitalističkog društva'.⁶

Dakle slijedi da je Marx identificirao najčudniji 'Subjekt' u kapitalu, koji je jako vezan uz hegelijanski 'Duh'. 'Marxov je Subjekt, poput Hegelova,

³ Ibid.

⁴ Postone 1993, str. 271.

⁵ Postone 1993, str. 79.

⁶ Postone 1993, str. 278.

⁷ Postone 1993, str. 76.

⁸ Ibid.

apstraktan i ne može se poistovijetiti s bilo kakvim društvenim akterima. Štoviše, oboje se razvijaju u vremenu na takav način koji je nezavisan od volje pojedinca'.⁷ Ova dijalektika razvoja, dakle, 'predstavlja sebe kao logiku'.⁸ Na ovaj način, daleko od toga da izvrće Hegelov idealističku dijalektiku, Marx joj daje 'materijalističko' opravdanje. 'Marx implicitno pokušava pokazati da "racionalna jezgra" Hegelove dijalektike jest upravo njena idealistička narav: ona je izraz oblika društvene dominacije koju čine strukture društvenih odnosa koji... zadobivaju tobože nezavisno postojanje'.⁹

Prijevod

Međutim, također treba uzeti u obzir u čemu se razlikuje od Hegela.

Dok je Hegelov Subjekt transhistorijski i znajući, u Marxovoj je analizi povijesno određen i slijep... Nema ego... Nema samosvijest... Subjektivnost i socio-povijesni Subjekt moraju se razlikovati.¹⁰

Postoneu treba čestitati što je ovdje tražio disanalogije. Prečesto su komentatori zadovoljni time što se referiraju na kapital kao 'kvazi-subjekt'; no to nije dovoljno dobro; snagu svakoga termina treba analizirati u preciznijim terminima, kao što smo upravo vidjeli sa Postoneom. Međutim, u ovom odjeljku, kvalifikacije osnovne teze čine se tako snažne da nije jasno što ostaje od takvog 'Subjekta' ako ne postoji ego, samosvijest, znanje i subjektivnost. Možda bismo djelovanje bez samosvijesti ili subjektivnosti željeli prisvojiti životinjama čije aktivnosti osiguravaju njihov opstanak, kao što kapital usmjeren na valorizaciju samog sebe održava i povećava njegovu 'substanciju' tako što refleksno inkorporira njegovu povećanje. No, je li ova tendencija samo-održavanja dovoljna da bi tvorila subjekt?

S hegelijanske točke gledišta najapstraktnije je svojstvo subjekta ono što mu osigurava slobodu, svojstvo da stvari poreda pod njihovim univerzalnim konceptom i shodno tomu ih tretira. Na taj način kapital heterogenu robu postavlja kao nositelje vrijednosti i viška vrijednosti, univerzalnog svojstva kapitala i način na koji se proces prizvodnje oblikuje tako da se povećava valorizacija, to znači da se u ovoj točki suočavamo sa Subjektom, iako više 'logičkim' nego onim od krvi i mesa. Također, komplementarni trenutci svijesti, znanja, itd., osigurani su utoliko kako ova

⁹ Postone 1993, str. 81.

¹⁰ Postone 1993, str. 77.

¹¹ Vidi Arthur 1993, Arthur 2000a, Arthur 2002, i Arthur 2003.

struktura valorizacije nameće vlastitu logiku na utjelovljenja kapitala, to jest vlasnike i direktore.

Postoneov iskaz o odnosu između Hegela i Marxa smatram uvjerljivim; što ne iznenađuje, budući da je u skladu s viđenjem koje sam ja sam stvorio.¹¹ Međutim, također smatram da je potrebno dalje raditi na tvrdnji da se Marxov rad može čitati i kao premještanje Hegela. Samo će se tada moći uhvatiti u koštac s danom temom i uspjeti – ili ne – da je rasvijetli. Projekt razjašnjavanja dijalektike kapitala do u detalja prožet je teškoćama i ostavlja puno mjesta neslaganjima i kontroverzama.

Dobar primjer poteškoća aroprijacije Hegelove metafizike pruža Postoneov tretman Marxovih referiranja na 'supstanciju'. On citira tri odlomka. Prvo nas Postone podsjeća da se 1845. Marx rugao Hegelovoj špekulativnoj konstrukciji 'supstancije kao subjekta'.¹² Zatim ukazuje na to da je Marx očigledno promijenio mišljenje do 1867. godine te citira dva odlomka koji sadrže termin 'supstancija'.¹³ No Postone nije razumio da se oni međusobno *razlikuju* te da se *opet razlikuju* od konteksta iz 1845. godine.

Prvi je dobro poznati odlomak iz prvog poglavlja koji se referira na to da vrijednost ima 'supstanciju' koju Marx poistovjećuje s apstraktnim ljudskim radom. Drugi je iz četvrtog poglavlja u kojem se Marx referira na 'vrijednost' kao 'automatičan subjekt' i 'kao subjekt koji se sam kreće'. Postone komentira:

Marx... kapital karakterizira kao supstanciju koja se sama kreće koja je Subjekt. Time Marx predlaže da historijski Subjekt u onom hegelijan-skom smislu doista postoji u kapitalizmu.¹⁴

Možemo ovdje primjetiti iskliznuće od 'vrijednosti' u citatu do 'kapitala' u komentaru; međutim, ovo trenutačno nije važno jer u ovom odlomku Marx razmatra upravo kako 'vrijednost postaje kapital'.¹⁵ No, što je mnogo oziljnije, Postone nije uspio primijetiti da postoji iskliznuće referenci u dva poglavlja *Kapitala* od 'apstraktnog rada' do 'vrijednosti'. Štoviše, ja smatram da ovo zapravo nije iskliznuće budući da to bolje možemo razumijeti kao dva različita shvaćanja termina 'supstancija'. Ovo je notorno klizav pojam. Ovdje možemo razlikovati tri shvaćanja istoga.

¹² Marx 1975 [1945], str. 57-61; usporedi s Hegel 1949 [1807], str. 80-4; Marx također kritizira hegelijanizam u Marx 1976 [1847], str. 162-5.

¹³ Postone 1993, str. 75.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Marx 1976, str. 255-6.

Prvo postoji aristotelovsko shvaćanje u kojem je supstancija povezana s onim što postoji samostalno, postoji za sebe i podupire 'nezgode'. U ovom smislu svaki je čovjek različita supstancija, dok bi njihova 'boja' bila nezgoda. Ovo je shvaćanje koje je Spinoza apsolutizirao. Prema Spinozi postoji samo jedna univerzalna supstancija koja se pojavljuje u mnogo oblika. Štoviše, ovo je shvaćanje koje se pojavljuje u Hegelovoj *Logici* kao kulminirajuća kategorija Nauke o biti, time se odlikuje od 'Bitka' s jedne strane i 'Koncepta' s druge strane. To je također shvaćanje u kojem je *vrijednost sama supstancija* u drugom odlomku *Kapitala*. Još jedno shvaćanje supstancije, ono u kojem je u suprotnosti s oblikom, više je svakodnevno, onaj koji se referira na ono od čega su stvari 'napravljene', glina za razliku od lonca koji je iz nje napravljen. Predlažem da Marxov kontrast u prvom poglavlju između supstancije i oblika vrijednosti znači da je ovo shvaćanje koje on koristi kada govori o apstraktnom radu kao supstanciji *vrijednosti*. Treće, postoji shvaćanje koje možemo naći u Hegelovoj *Fenomenologiji*, u kojoj je 'supstancija' suprostavljena 'subjektu' i kojoj se Marx 1845. ruga. Ovdje je supstancija ono što se fenomenološki pojavljuje protiv znajućeg subjekta. Hegel tvrdi da je trik u tome da se dihotomije prijeđe tako da se 'supstancija shvati kao subjekt'. Smatram da se, dok je s $N-R-N^{16}$ subjekt nastao, hegelijansko shvaćanje u kojem se sjedinjuje s vlastitom 'supstancijom' najbolje primjenjuje na to kako kapital realno uključuje procese proizvodnje u svrhu valorizacije.

Na jednoj jedinoj stranici Postone razvija sva tri shvaćanja, no kao da su sva jednaka. Međutim, moramo ih pažljivo razlikovati i razvijati u njihovim određenim kontekstima.

Ovdje ću samo kratko navesti da je moj vlastiti uvid o važnosti Hegela taj da se čistoća ontoloških oblika idealistički razvila u njegovoj logici sve do sveobuhvaćajuće 'Ideje' (koja se zatim u Hegelovoj *Realphilosophie* pokazuje kao da utjelovljuje sebe u vanjskom svijetu) te da ide usporedo s dijalektikom oblika vrijednosti (koja se tvori kroz apstraktnu moć razmjene) do opće formule za kapital (koji zatim prisvaja materijalnu proizvodnju i oblikuje ju kao proces valorizacije).

¹⁶ Novac-Roba-Novac (nap. ur.)

Apstraktni rad

Smatram da kapital posreduje sam sebe, iako to čini na temelju eksploatacije rada. Totalizirajuća kategorija jest vrijednost; pojavljuje se u robnom obliku, novčanom obliku i obliku kapitala; tada sebi daje 'supstanciju' u radu. No smatram da je pravi odnos između 'vrijednosti' i 'rada' teško točno odrediti.¹⁷

Marksistička
teorija
subjekta

Nažalost, u Postoneovoj knjizi ne nalazim jasno očitovanje. Moje tumačenje jest da nalazim stalnu podvojenost o tome koja kategorija je temeljna društvenoj totalnosti i njenim posredovanjima. U ranijim citatima izabrao sam ona u kojima je vrijednosti dano to mjesto. No, on je češće pridaje radu. Ne zato jer se oslanja na neku povijesno-materijalističku tezu o tome da je proizvodna aktivnost centralna za stvaranje svih društvenih formacija, već zato što smatra da je posebice u kapitalizmu 'rad' u središtu društvene proizvodne aktivnosti stvaranja svih društvenih formacija, već zato što smatra da je naročito u kapitalizmu 'rad' sastavni dio društva.

Uostalom ne vidim način kako da uskladim sljedeće dvije tvrdnje: 'Rad u kapitalizmu utemeljuje vlastitu društvenu narav vlastitim funkcijama koje su povijesno specifične kao aktivnosti koja posreduje u društvu. Tako rad u kapitalizmu postaje vlastiti društveni temelj'¹⁸; i 'Vrijednost je... objektiviran oblik društvenih odnosa koji sam sebe posreduje'.¹⁹

Ako je kapital subjekt, kao što to Postone tvrdi, i samo njegova totalizirajuća aktivnost postavlja vrijednost kao aktualnost i apstraktni rad kao praktičnu istinu, tada se čini vjerojatnim tvrditi da rad nije društvena osnova koja samu sebe posreduje, već prije da je trenutak u samo-posredovanju kapitala, u kojem je vrijednost i izvor i proizvod ovoga subjekta.

Ako kažemo da rad stvara vrijednost, te potom postaje žrtvom njena stvaranja, tada rad možemo promatrati kao da sam sebe posreduje, uz tu promjenu da su njegova posredovanja otuđujuća, te tako putem vlastite aktivnosti on postaje i otuđen i otuđujuć. Ovo je bila Marxovo stajalište 1844. godine, kada nije shvatio moć kapitala koji sebe tvori kao subjekt. Ali, ako kažemo da kapital stvara vrijednost, s tim da je rad postavljen kao negativni temelj, tada rad postaje žrtvom kapitala koji se pozicionira putem vlastite negativnosti, stvoren *od strane kapitala* kao apstraktni totalitet, njegovu tamnu stranu.

¹⁷ Za važnu diskusiju, vidi: Arthur 2001.

¹⁹ Postone 1993, str. 154.

¹⁸ Postone 1993, str. 151.

Međutim, ako pratimo Postonov originalni uvod u temu, čini se da mu je apstraktni rad važniji od kapitala te je to razlog zašto je na vlastitom društvenom tlu. Uvodi pojam apstraktnog rada na drugačiji način od Marxa, koji ga uvodi kao supstanciju vrijednosti. Zapravo, Postone tvrdi da je u generaliziranoj robnoj razmjeni rad apstraktan u smislu da u društvu funkcionira kao sredstvo stjecanja bilokakvog i svakog proizvoda kroz mehanizam razmjene, dok je njegova aktivnost konkretna i proizvodi specifični proizvod. To je jedino zato što je sav rad tako uzet integriran u društveni totalitet da njegovi proizvodi preuzimaju oblik vrijednosti.²⁰

Taj argument mi upućuje na pogrešan redosljed promatranja stvari. U takvoj ekonomiji razmjene, rad zasigurno nema oblik sredstva stjecanja općenito, već samo djelomično, ako možemo naći sugovornika koji u danom trenutku ima potrebu za onim što se nudi. Jedino u *novčanoj* ekonomiji rad postaje sredstvo stjecanja općenito. Slijed uvjetovanja ne djeluje: apstraktni rad > vrijednost > novac, već je obrnuto. Novac svu robu postavlja kao vrijednosti, i njihovo postavljanje kao vrijednosti na površinu dovodi apstraktni identitet svog rada utjelovljenog u njegovim proizvodima.

Moje je gledište da se kapital postavlja kao vlastiti proizvod, no kada to čini prikriveno pretpostavlja i rad i prirodu kao uvjete vlastita postojanja. Ovi postisnuti drugi osvetit će se ili na kratke staze (revolucija) ili na duge staze (ekološki kolaps).

Stajalište kritike

U svojem je *Kapitalu* Marx objasnio da je njegova kritika stajalište “može zastupati samo onu (klasu) čiji je historijski poziv da prevrće kapitalistički način proizvodnje i da potpuno ukine klase, dakle samo – proletarijat”.²¹ Ondje to ne pojašnjava, no mislim da možemo sa sigurnošću pretpostaviti da je još uvijek smatrao ono što je izrazio pred više od četvrt stoljeća. ‘Proletarijat je... kao proletarijat prinuđen da

²⁰ Postone 1993, str. 148-52.

²¹ Karl Marks, *Kapital*, Prvi tom, Prosveta, Beograd, 1977., str. 22.

²² Friedrich Engels/Karl Marx, *Sveta porodica ili kritika kritičke kritike. Protiv Bruna Bauera i drugova* u Karl Marx/Friedrich Engels, Dela, Tom 5, Beograd, 1968, str. 31.

ukine samog sebe i time svoju suprotnost koja ga uslovljava, koja ga čini proletarijatom – privatnu svojinu. To je *negativna* strana protivstava, njegov nemir u sebi, privatna svojina koja je rastočena i koja sebe rastače.²² Glavni razlog za revolt nije toliko činjenica da rad ne dobiva svoj pravi odgovor, već radije revolt *protiv* rada:

način djelatnosti u svim dosadašnjim revolucijama stalno [je] ostao ne-taknut i ... uvijek [se] radilo samo o drugačijoj raspodjeli te djelatnosti, o novoj podjeli rada na druge ličnosti, dok se komunistička revolucija upravlja protiv dosadašnjeg *načina* djelatnosti, odstranjuje rad...²³

Međutim, važno je da shvatimo da, do ovog trenutka, Marx pod ‘radom’ ne smatra slobodnu proizvodnu aktivnost, već njeno otuđenje u sistemima privatnog vlasništva i društvene podjele rada.²⁴ Po mom je mišljenju ovo je korištenje ‘rada’ nažalost ispušteno u Marxovim kasnijim radovima, gdje više to nije slobodna produktivna aktivnost, no u *Kritici Gotskog programa*, ‘rad’, to je ‘prva životna žudnja’. Dakle, ‘otuđeni rad’ je u ranim radovima nešto poput pleonazma, no ne i u kasnijim pisanjima.

Dakle, Postone se uopće ne slaže s Marxovim stajalištem kritike, iako, začudo to ne priznaje. Radije tvrdi da ‘Logika Marxove prezentacije ne podupire ideju da je proletarijat revolucionarni Subjekt’.²⁵ Ne čini to zato jer smatra da to proizlazi iz činjenice da je ‘rad’ determinanta sustava vrijednosti, da, dakle, proletarijat ne može bit društveno stanovište kritike. Njegova kobna pogreška jest to da ide od “kapital se u *potpunosti* ne može shvatiti u terminima *samo* klase” – od ovoga u *potpunosti* i ovoga ‘samo’ – do toga da u *potpunosti* odbacuje važnost klasne borbe za socijalizam. Ono što je najvažnija tvrdnja u njegovoj knjizi jest da, dok ‘tradicionalni’ marksizam kritizira kapitalizam sa stajališta rada, kod Marxa je rad u kapitalizmu ‘objekt’ kritike.²⁶

²³ Karl Marx, Friedrich Engels, *Njemačka Ideologija*, u Karl Marx, Friedrich Engels, *Rani radovi*, peto izdanje, Naprijed, Zagreb, 1976.

²⁴ Uzgred, Postone krivo tvrdi da je u svojim *Filozofskim i ekonomskim zapisima* iz 1844. Marx tretirao ‘rad transhistorijski’ (Postone 1993, str. 74). Upravo suprotno: tamo je ‘rad’ Marxov termin za specifično kapitalistički oblik proizvodne aktivnosti. Štoviše, Pos-

tone pogrešno tumači Marxovu referencu na Hegelov rad koncepta kao afirmativnu, dok se Marx referirao na putovanje Duha kroz otuđenje, ono što Hegel u Fenomenologiji naziva ‘radom negativnoga’. (Ove su tvrdnje iscrpno opisane u mojoj knjizi Arthur 1986.)

²⁵ Postone 1993, str. 325.

²⁶ Postone 1993, str. 388.

Njegov je zaključak da je radnička klasa 'sastavni dio' kapitalizma i njegova razvoja, prije nego 'utjelovljenje njegove negacije'.²⁷ Kapital se oslanja na rad proletarijata, dakle, Postone tvrdi u divnom *non sequitur* argumentu, 'nadilaženje kapitala se ne može temeljiti na dokazivanju same radničke klase'.²⁸ Naravno da može! Radnici su u i protiv kapitala; zasigurno nositelji njegovih oblika, no uvijek su u počecima u pobuni protiv takve 'interpelacije'.

Postoneov kontrast između stanovišta rada i kritike rada jest lažna antiteza. Toliko koliko rad sebe shvaća kao temelj vlastite opresije *kritika je samog sebe*. Dakle, društveno stajalište rada podupire rast pokreta koji samog sebe nadilazi. Dakle, Marxova pozicija koju ja karakteriziram kao 'kritičko primjenjeno stanovište rada'.²⁹ Čak i da kapital u potpunosti uključuje rad (što se u praksi nikada ne događa), iako to jest aktivnost koju je proletarijat prisiljen da poduzme, on se razlikuje od klase koja to poduzima. Na kritiku se sa stajališta rada gleda kao na negativnu: negativnu u odnosu na kapital, u smislu da ga kapital mora proizvesti kao otuđeni rad, i negativan prema radnicima koji bi trebali biti neposlušni prema *otuđenom radu* koje im nameće kapital.

Dakle, iako su Postonove tvrdnje o integralnosti 'rada' kao kategorije postojećoj društvenoj totalnosti utemeljene, ne postoji ništa u tim tvrdnjama što proletarijat diskvalificira od toga da se formira kao protu-subjekt kapitalu i da se pobuni protiv nadničkog ropstva. Uistinu, ovoga nitko nije više svjestan od samog kapitala, koji se zasigurno ne oslanja na 'tupu ekonomsku prinudu' da osigura usluge rada, no aktivno traži način da uništi i demobilizira potencijalne 'grobare'. Da iskoristimo divnu frazu Michaela Lebowitza, on uvijek mora 'negirati vlastitu negaciju'.³⁰

Tajna kritike leži u otkrivanju potisnutih 'drugih' kapitala za koje se pravi da ih je reducirao na manje trenutke, prvenstveno zemlju i rad, temeljeći bijeg od kapitalizma na vlastito dokazivanje protu-subjekta proletarijata.

Prijevod

²⁷ Postone 1993, str. 389.

²⁸ Postone 1993, str. 371.

²⁹ Arthur 1986, str. 145.

³⁰ Lebowitz 1992, str. 85.

Literatura:

- ARTHUR, CHRISTOPHER J. 1986, *Dialectics of Labour: Marx and his Relation to Hegel*, Oxford: Blackwel.
- ARTHUR, CHRISTOPHER J. 1993, 'Hegel's Logic and Marx's Capital', u: Marx's 'Capital': A Reexamination, ur. Fred Moseley, New Jersey: Humanities.
- ARTHUR, CHRISTOPHER J. 2000a, 'From the Critique of Hegel to the Critique of Capital' u: *The Hegel-Marx Connection*, ur. Ian Fraser i Tony Burns, Basingstoke: Macmillan Press.
- ARTHUR, CHRISTOPHER J. 2000b, 'A Clock without a Spring: Epitaph for the USSR', *Critique*, 32-3: 91-122.
- ARTHUR, CHRISTOPHER J. 2001, 'Value, Labour and Negativity', in *Capital & Class*, 73: 15-39.
- ARTHUR, CHRISTOPHER J. 2002, *The New Dialectic and Marx's 'Capital'*, HM Book Series, Leiden: Brill.
- ARTHUR, CHRISTOPHER J. 2003, 'The Hegel-Marx Connection' i 'Once More on The Homology Thesis: A Response to Smith's Reply', *Historical Materialism*, 11, 1: 179-83 i 195-8.
- HEGEL, GEORG W.F. 1949 [1807], *The Phenomenology of Mind*, prijevod J.B. Baillie, London: George Allen & Unwin.
- LEBOWITZ, MICHAEL A. 1992, *Beyond Capital*, Basingstoke: Macmillan Press.
- FRIEDRICH ENGELS/KARL MARX, *Sveta porodica ili kritika kritičke kritike. Protiv Bruna Bauera i drugova u Karl Marx/Friedrich Engels, Dela, Tom 5, Beograd, 1968.*
- MARX, KARL I FRIEDRICH ENGELS, *Njemačka ideologija*, u Rani radovi, peto izdanje, Naprijed, Zagreb, 1976.
- MARX, KARL 1976 [1847], *Poverty of Philosophy*, in *Marx and Engels Collected Works*, Volume 6, London: Lawrence & Wishart.

MARKS, KARL 1977, *Kapital, Prvi tom*, prijevod M. Pijade, Rodoljub Čolaković, Beograd: Prosveta.

MÉSZÁROS, ISTVÁN 1995, *Beyond Capital*, London: Merlin Press.

POSTONE, MOISHE 1993, *Time, Labor and Social Domination*, Cambridge, Cambridge University Press.